

PRILOG KOMPARACIJI ROMANIČKE I GOTIČKE ARHITEKTURE NA OBALNOM I KONTINENTALNOM PODRUČJU HRVATSKE

Andre Mohorovičić

UDK 72.033.4:72.033.5 (497.13) "8/14"

Izvorni znanstveni rad

Andre Mohorovičić

Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

U tekstu autor analizira sličnosti i razlike između romaničke i gotičke arhitekture na obalnom i kontinentalnom području Hrvatske uvjetovane različitim geografskim i povijesnim pretpostavkama. Naglašavajući važnost antičke baštine koja se sačuvala u priobalnom dijelu Hrvatske (Istre i Dalmacije) autor, shodno tome, ističe i bržu emancipaciju obalnih komuna u srednjovjekovnoj obnovi urbanih jezgri i sakralnih objekata, dok će kontinentalni gradovi postati značajniji krajem srednjeg vijeka kao trgovačka središta i slobodne komune.

Promatrajući razvoj arhitektonskog stvaralaštva na tlu Hrvatske u razdoblju prvih stoljeća našega tisućljeća, tj. u doba romanike i gotike, uočiti ćemo u komparaciji graditeljstva s obalnog, odnosno kontinentalnog područja Hrvatske određene raznolikosti u faktoru vremenske pojave, te elementima urbanih i arhitektonskih koncepcija, stilskeg oblikovanja i konstrukcijskih definicija. Zapažene razlike odnose se prvenstveno na genezu razvoja i ukupni karakter naselja i urbanih struktura, osnovnu koncepciju građevina, izbor građe te konstrukcijska i stilska rješenja, što se osobito očituje kod objekata monumentalne i reprezentativne sakralne arhitekture.

Na području razvoja urbanih cjelina uzrok raznolikosti potpuno je očit. Na obalnom (istarskom i dalmatinskom) području Hrvatske dio istaknutih gradskih središta kontinuirano nastavlja svoj životni opstanak od antičkih vremena, kao Parentium, Pola, Apsoros, Curicta, Arba, Iadera, Tragurium i kompleks Dioklecijanove utvrđene palače, a solidne kamene konstrukcije odolijevaju atmosferilijama i usputnim razaranjima nastalim u toku ranosrednjovjekovnih migracijskih upada (Vizigoti, Slaveni-Hrvati) i društveno-političkih promjena (bizantska rekonkvista), osim u slučajevima Salone, Epidaurusa i nekih manjih

naselja koja bivaju razarana u tokovima navedenih perturbacija. Nasuprot tome sva snažna antička utvrđena urbana središta na kontinentalnom (panonskom) dijelu Hrvatske, kao Siscia, Andautonia, Marsonia, Cibalae i Mursa bivaju razorena u toku dugotrajnih i burnih ranosrednjovjekovnih migracijskih upada (Huni, Ostrogoti, Langobardi, Gepidi, Avari, Slaveni-Hrvati) u to geografski otvoreno područje, a loša je građa (lomljeni kamen, opeka, drvo) pogodovala brzom propadanju razorenih konstrukcija.

Spomenute činjenice predstavljaju prvi uzrok raznolikosti procesa srednjovjekovnog razvoja gradova i njihovih urbanih struktura u obje promatrane regije. Dok su mnogi obalni gradovi u neprekidnom tijeku života održali očuvani kontinuum antičke urbane tlocrtne sheme i u srednjovjekovnom razdoblju, bilo u strukturi pravokutnog urbanog rastera (Poreč, Osor, Krk, Zadar, dijelom Trogir) bilo u organskoj shemi ulične mreže (Pula), dotle se gradska naselja u kontinentalnoj zoni u isto vrijeme počinju razvijati na opustjelim lokacijama organskim pribiranjem nastamba u seoskim i župskim središtima, čak i u slučaju kada su ta nova naselja smještena na područjima uništenih antičkih gradskih areala (Osijek, Sl. Brod, Sisak, Vinkovci).

Povrh toga, većina utvrđenih gradova uz obalu održala je u doba pada rimske vlasti (476. godine), provođenja bizantske rekonkviste i osnutka Ravenskog egzarhata (sredina 6. stoljeća) potencijalni komunalni antički upravni i sakralni životni kontinuitet. U tim su gradovima, štoviše, u vrijeme općeg prosperiteta pojačavane gradske obrambene utvrde i podizani istaknuti starokršćanski sakralni objekti (Poreč, Pula, Osor, Krk, Rab, Nin, Zadar, Solin - do razaranja, Dubrovnik). Relativno konsolidiran život nastavlja se u tim gradovima i nakon pada Ravenskog egzarhata (751. godine), osnutka Dalmatinske theme (druga polovina 8. stoljeća) i sve snažnijeg istovremenog prodiranja hrvatskoga puka u njihov komunalni život. Kroz isto vrijeme utvrđeni antički gradovi u kontinentalnom dijelu Hrvatske nestaju u vrtlogu migracijskih kataklizma (5. i 6. stoljeće) zajedno sa svojom upravnom i crkvenom tradicijom (biskupije u Sisku i Vinkovcima), a nova se malena župska i kneževska utvrđena naselja pojavljuju od početka 9. stoljeća (Sisak) do 11. (biskupski Zagreb), 12. i 13. stoljeća kada mnoga od tih naselja i trgovišta dobivaju privilegije i status slobodnih kraljevskih gradova.

U međuvremenu, koje obuhvaća doba od 8./9. do 11./12. stoljeća, a to znači u vrijeme pojave i pune afirmacije hrvatske narodne svijesti i državno-političkog identiteta, na širem obalnom pojasu kao središnjem području stare države Hrvatske, grade se od kamena mnoge utvrde (Klis, Knin, Nin, Bribir, Šibenik), jednostavni vladarski dvorovi (Nin, Knin, Biograd na moru, Bijaći, Klis) i stotine sakralnih objekata (uzduž cijelog hrvatskog obalnog područja), a na kontinentalnom dijelu Hrvatske podižu se istovremeno mnogobrojna naseljena gradišta utvrđena drvenim palisadama, zemljanim nasipima, djelomično pojačanim kamenom oblogom i vodom ispunjenim jarcima (Mursunjski lug kod Sl. Broda, Sv. Petar kod Ludbrega, Virgrad u Spačvi, Sisak, te nastanjena središta i nastambe od drva - /Bijelobrdská kultura/).

Navedeni tok povijesnih kretanja postaje uzrokom održavanja snažne tradicije komunalnog urbanog života starih antičkih gradova u obalnoj zoni Hrvatske (uz prodor i priključenje hrvatskog puka u njihov urbani razvoj) i procesa njihove postupne inkorpo-

racije u hrvatski državni organizam, te istovremenog povijesnog procesa nastajanja novih naselja u kontinentalnoj zoni Hrvatske razvijanih na pustim, ali prometno važnim i prirodno zaštićenim lokacijama u strukturi organskog pribiranja nastamba (s priključenim gospodarstvom) uz vitalne prometne arterije koje se proširuju prema središtu urbanog, privrednog, upravnog i sakralnog života okupljenog na glavnom gradskom trgu. Ta naselja, kako je spomenuto, afirmiraju svoj životni potencijal u tijeku 11., 12. i 13. stoljeća, kada ekonomski ojačana u 13. i 14. stoljeću dobivaju novi status slobodnih gradova (Varaždin 1209., Perna 1225., Vukovar 1231., Virovitica 1234., Petrinja 1240., Samobor 1242., Gradec zagrebački 1242., Križevci 1252., Jastrebarsko 1257., Zelina 1328., Trg kraj Ozlja 1329., Krapina 1347., Koprivnica 1356., godine), te se s vremenom zaštićuju gradskim zidinama ili kaštelom-utvrdom.

Posljedice navedenog razvoja urbanoga života očitovale su se veoma jasno u početnim stoljećima našega tisućljeća, tj. u doba učvršćivanja feudalizma i relativne početne konsolidacije povijesnih zbivanja na europskom tlu. Pojavom proširenih kontakata našega područja s povijesnim strujanjima južne, središnje i zapadne Europe dolazi i do afirmacije romaničkoga, a potom i gotičkoga stila u gradnji mnogobrojnih utilitarnih i sakralnih objekata podignutih u to doba u našim priobalnim gradovima. Tako se uz istaknute romaničke i gotičke utilitarne zgrade građene u moćnim gradskim komunama kao Poreč, Pula, Senj, Zadar, Šibenik, Trogir, Split (naročito unutar Dioklecijanove palače), Hvar, Korčula ili Dubrovnik, suzdržana varijanta romaničkog i gotičkog stila pojavljuje i u mnogobrojnim manjim gradovima i naseljima toga područja kao u Motovunu, Sv. Lovreću Pazenatičkom, Vodnjanu, Balama, Plominu, Labinu, Cresu, Krku, Novalji, Primoštenu, Skradinu, Omišu, Makarskoj, Starom Gradu ili Cavtatu. U isto vrijeme su se na kontinentalnom području utilitarni objekti gradili pretežno od drva (*domus lignea*), a veoma rijetko od kamena lomljenjaka ili opeke (*domus lapidea*, *domus murata*), pa su stoga ponajviše uništeni, bilo razaranjima u doba prodora Mongola i Turaka ili su dotrajali pa su u kasnija vremena zamijenjeni zidanicama.

Međutim, u gradnji gradskih utvrda, kaštela i gradina (burgova) - koji su na obalnom području bili tradicionalno izvedeni od dobro obrađenog kamena sa stilski izrađenim detaljima- na kontinentalnom se području drvena građa, zemljani nasipi i palisade u doba romanike i gotike nužno i logično sukcesivno zamjenjuju primjenom čvrstog i trajnijeg građevinskog materijala, pa se fortifikacijske zidine i burgovi podižu od kamena lomljenjaka s ojačanjem ugaonim klesancima ili se grade masivnim konstrukcijama od opeke, što nam pokazuje preostali dijelovi gradskih utvrda od Iloka i Dakova na istoku do Varaždina, Gradeca zagrebačkog ili Modruša na zapadu, odnosno burgova od Šarengrada, Erduta i Koroda do Velikog Tabora, Medvedgrada, Okića, Garićgrada ili Ozlja.

Najznačajnija međusobna razlika graditeljskih ostvarenja romaničkog i gotičkog razdoblja podignutih na obalnom i kontinentalnom području Hrvatske očituje se, međutim, u krugu gradnje objekata reprezentativne sakralne arhitekture.

Budući da se, kako je spomenuto, u gradskim komunama uz obalno područje Hrvatske u prvim stoljećima našega tisućljeća, unatoč turbulentnim državno-političkim prilikama i pojavi teške ugroženosti, razvija intenzivan ekonomski i duhovni život - koji

omogućuje središnji urbanu razvoj temeljen na komunalnim statutarnim uredbama kao i jačanje gradskih utvrda - to u skladu s tada apsolutno dominantnim shvaćanjima teoloških idejnih i društvenih principa počinje u tim obalnim urbanim središtima u razdoblju 11. do 13. stoljeća gradnja monumentalnih romaničkih središnjih (obično biskupskih) sakralnih objekata, kao i istaknutih samostanskih kompleksa. U tim okolnostima jedinu iznimku predstavljaju gradovi s tada očuvanim starijim reprezentativnim objektima kao Poreč u kojemu postoji potpuno očuvana starokršćanska Eufrazijeva bazilika, Pula u kojoj je starokršćanska bazilika katedrale bila dijelom obnovljena, Osor u kojem je u to doba dvojna starokršćanska bazilika bila još u funkciji i Krk u kojem se uz starokršćansku u romanici produženu i prvi puta obnovljenu katedralu sv. Marije prigraduje jedinstvena dvoetažna romanička crkva sv. Kvirina. U navedene primjere održanja starijih objekata može se uvrstiti i specifičan slučaj u gradu Splitu u kojemu se očuvani mauzolej cara Dioklecijana preuređuje i posvećuje kao katedralna crkva, a ispred toga objekta centralnog tipa gradi se monumentalni romanički zvonik.

U ostalim urbanim središtima obalnoga pojasa započinje, u to doba stabilizacije komunalnih uprava i pojave prosperiteta, gradnja novih monumentalnih romaničkih objekata bazilikalnog tipa, negdje na razorenoj podlozi starokršćanskih bazilikalnih slojeva, kao u Rabu katedrala sv. Marije i samostanska crkva sv. Ivana, Zadruga katedrala sv. Stošije ili Dubrovniku romanička katedrala Velike Gospe (porušena potresom 1667. godine), a ponajviše na novim središnjim urbanim lokacijama, kao u Rijeci crkva sv. Marije, Senju katedrala sv. Marije, Starom Pagu crkva Velike Gospe, Zadruga monumentalni ženski i muški benediktinski romanički kompleksi s crkvama sv. Marije (očuvan zvonik) i sv. Krševana, Trogiru katedrala sv. Lovre i opatijska crkva sv. Ivana ili u Korčuli romanička substrukcija (stara crkva i kula-stražarnica) katedrale sv. Marka.

Uz navedene reprezentativne objekte izgrađeno je na obalnom području više stotina romaničkih pučkih sakralnih objekata u manjim gradovima, naseljima i na ladanjskom prostoru na kojem se sagradio i veći broj monumentalnih romaničkih samostanskih kompleksa na otocima Cres-Lošinj (Osor), Ilovik, Susak, Mljet, Šipan, Lokrum i Mrkan.

Potrebno je naglasiti da se gradnja nekih od navedenih monumentalnih romaničkih objekata, razumljivo s obzirom na golem obuhvat rada, nastavlja u doba gotike, a pojedini su kompozicijski elementi dovršeni i u doba renesanse, kao na primjer na katedrali u Trogiru, ili u gotici počinje nova gradnja uz zadržavanje romaničkih relikata (apside), kao kod katedrale u Korčuli, te da su neki objekti bili potpuno pregrađeni i preuređeni u kasnijim razdobljima, kao bazilika ženskog benediktinskog samostana sv. Marije u Zadru, a neki u toku vremena i potpuno razoreni kao romanička bazilika sv. Ivana u Rabu ili romanička katedrala u Dubrovniku.

Budući da je na tome tlu većina snažnih gradskih komuna, kako je navedeno, u doba ranog prosperiteta započela podizati svoje središnje monumentalne sakralne objekte u doba afirmacije romaničkog stila, te se kod tih objekata, koji nisu bili dovršeni u romaničkom stilu, nastavlja gradnja u doba razvoja gotičkog stila, pa ovi objekti poprimaju karakteristike romaničko-gotičke simbioze, kao katedrala u Trogiru, a ukoliko je gradnja započela u gotičkom stilu na ostacima romaničke substrukcije, objekti poprimaju u toku duže gradnje karakteristike gotičko-renesansne simbioze, kao katedrala u Korčuli.

Prema tome je vidljivo da je među istaknutim urbanim središtima na tome tlu jedino u Korčuli i Šibeniku na lokaciji starijih manjih romaničkih objekata započela u doba gotike gradnja monumentalnih sakralnih objekata, dovršenih u gotičko-renesansnoj stilskoj simbiozi. Na tom prostoru od navedenog vremenskog slijeda gradnje odstupaju Hvar u kojem se na mjestu starijeg objekta gradi nova katedrala sv. Stjepana u renesansno-baroknoj simbiozi i Dubrovnik u kojem se nakon razaranja potresom stare romaničke katedrale gradi novi barokni objekt Velike Gospe.

Evidentno je vidljivo da se na obalnom pojasu monumentalni sakralni objekti kreiraju u romaničko, romaničko-gotičkoj, gotičko-renesansnoj, renesansno-baroknoj i baroknoj stilskoj kompoziciji, dok se u jednostavnoj ili pučkoj varijanti na istome tlu gradi na stotine romaničkih romaničko-gotičkih, gotičkih (među kojima i većih redovničkih), gotičko-renesansnih, renesansnih i baroknih sakralnih objekata s veoma lijepim pojedinačnim stilskim detaljima.

Potrebno je naglasiti da svi navedeni kreativni stilski koncepti pripadaju mediteranskom stvaralačkom krugu, karakterističnom u tom vremenskom rasponu ponajprije po kompoziciji jasnog, kristalno čistog romaničkog arhitektonskog korpusa, obogaćenog naglašenim ulaznim portalom i obloženog romaničkim stilskim dekorom plitkih profilacija, nizovima priljubljenih stupića, plošnim arkadama, slijepim lukovima i akcentuiranom rozetom (romaničke katedrale u Rabu i Zadru, romanička opatijska crkva sv. Krševana u Zadru), potom po kompoziciji osnovnog romaničkog arhitektonskog korpusa, s dijelom istog dekora, koji, međutim, u produženoj fazi gradnje poprima stilska obilježja gotičkih konstrukcija, profilacija i dekora (romaničko-gotička katedrala sa zvonikom u Trogiru), te konačno po kompoziciji ranogotičke faze izgradnje kompaktnog arhitektonskog korpusa obogaćenog gotičkim, stilski razigranim konstrukcijskim elementima i dekorom portala, prozora, ugaonih stupića, dijamantnih bordura, tordiranih profilacija i mrežišta, koji je također u produženom toku gradnje poprimio tada novorazvijene renesansne stilske karakteristike nastavljujućih konstrukcijskih elemenata i bogati dodatni skulptorski i arhitektonski dekor (katedrale u Korčuli i Šibeniku).

Prema tome u istaknutim gradskim komunama uz obalni pojas Hrvatske intenzivna gradnja monumentalnih sakralnih objekata odvija se u vremenskim fazama njihova životnog prosperiteta koji se odvija u intervalima: 5./6. stoljeća - starokršćansko doba - u Poreču, Puli, Osoru, Krku, Rabu, Ninu, Zadru, Solinu i Dubrovniku; početkom 9. stoljeća - u Zadru (sv. Donat); 10./13. stoljeća - doba romanike - u Krku, Rabu, Senju, Osoru, Zadru, Splitu (zvonik katedrale), Hvaru (substrukcija katedrale), Korčuli (substrukcija katedrale) i Dubrovniku (katedrala porušena potresom 1667. godine); 12./15. stoljeća - doba romanike i gotike - u Trogiru; 15./16. stoljeće - doba gotike i renesanse - u Korčuli i Šibeniku; 16./17. stoljeće - doba renesanse i baroka - u Hvaru, te 17./18. stoljeća - doba baroka - u Dubrovniku (obnova nakon potresa).

Nasuprot tome, na kontinentalnom području Hrvatske sakralni objekti starokršćanskog razdoblja (Sisak, Vinkovci) nestaju u vrtlogu povijesnih zbivanja 5./6. stoljeća. Naknadni spomen Siska ubilježen u dokumentu o utvrđivanju početkom 9. stoljeća, nestaje

u daljnjim zbivanjima, tako da se, nakon ranomedijevalnih razaranja, tek u razdoblju 10/13. stoljeća nove gradske jezgre postupno formiraju i izgrađuju. Tako se 1094. godine osniva biskupija u Zagrebu (Kaptol), pa se tu gradi i prva romanička katedrala (posvećena 1217. godine), koja je, međutim, u doba provale Mongola (1242. godine) bila razorena. Prema tome u doba romanike nema u naseljima na tome tlu, s iznimkom navedenoga slučaja Zagreba, uvjeta za gradnju monumentalnih sakralnih objekata. Međutim, na izvan-gradskom području ima primjera gradnje masivnih reprezentativnih redovničkih romaničkih sakralnih objekata, kao na lokalitetima Rudine kraj Požege, Nuštar, Čazma ili Glogovnica, te pučkih sakralnih objekata u Vinkovcima (bijelobrdsko-ranoromanička faza), Bapskoj, Mikanovcima, Martinu kod Našica, Okiću ili Belec (kula-zvonik).

Stvarna stabilizacija urbanog života, praćena prosperitetom nastupa kod novih slobodnih gradova i ojačanih naselja na kontinentalnom tlu Hrvatske u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, stvara mogućnost gradnje reprezentativnih gotičkih sakralnih objekata u središtu tih urbanih cjelina.

Pretežno prema zapadnoeuropskim uzorima grade se značajni gotički sakralni objekti u Zagrebu - stara katedrala Uznesenja Marijina (Kaptol) i crkva sv. Marka (Gradec), Iloku - crkva sv. Ivana Kapistrana (barokizirana i regotizirana), Šarengradu - crkva sv. Petra i Pavla (barokizirana), Našicama - crkva sv. Antuna Padovanskog (barokizirana), Bijeloj - benediktinska opatijska crkva velikih dimenzija (porušena), Voćinu - crkva sv. Marije, Lepoglavi - reprezentativna crkva sv. Marije (povećana i barokizirana), Remetincu - crkva sv. Marije (barokizirana), Remetama - crkva sv. Marije (barokizirana), Oštarijama - crkva sv. Marije velikih dimenzija (pregradnjom smanjena), Modrušu - katedrala sv. Marije (ruševna), Topuskom - cistercitska monumentalna crkva bl. Djevice Marije (ruševna) ili Pazinu - crkva sv. Nikole (dograđena).

Stilska i konstruktivna karakteristika tih, često originalnih gotičkih reprezentativnih sakralnih objekata pripada suzdržanoj varijanti europske kontinentalne koncepcije gotičke analitičke strukture prostornog skeleta stupova, kontrafora i sfernih svodova, uz dostatno zadržavanje zidnih površina koje često vrše obrambenu funkciju i suzdržanu izvedbu akcentuiranih gotičkih motiva portala (Sv. Marko u Zagrebu), prozora, profilacija i dekora.

U konačnoj komparaciji možemo utvrditi da na obalnom području Hrvatske, uz izuzetak propovjedničkih franjevačkih i dominikanskih sakralnih objekata te velikog broja pučkih gotičkih crkava u gradovima, naseljima i na ladanjskom području, nema gotičkih, homogeno građenih monumentalnih sakralnih objekata podignutih u urbanim središtima, već je u navedenim primjerima ta faza gradnje povezana ili uz prethodnu romaničku ili nasljednu renesansnu etapu izvedbe.

Nasuprot tome se na kontinentalnom tlu Hrvatske, uz iznimni primjer reprezentativne gradnje romaničkog sakralnog objekta prvotne zagrebačke katedrale, dominantni sakralni objekti srednjovjekovnog razdoblja 13./16. stoljeća grade u gotičkom stilu. Štoviše ti su objekti, unatoč dugotrajne izgradnje, bili dovršeni u gotičkoj maniri, budući da se na tom području renesansa pojavljuje posve iznimno. Međutim, nastupom vehementnog baroka u 17. i 18. stoljeću, mnogi su gotički objekti bili nemilice preoblikovani, naročito na svojim pročeljima.

A CONTRIBUTION TO THE COMPARISON OF ROMANESQUE AND GOTHIC
ARCHITECTURE ON THE COAST AND IN CONTINENTAL CROATIA

Andre Mohorovičić

The study of the development of Romanesque and Gothic architecture on the coast and in the continental part of Croatia has led to a number of relevant conclusions based on geographical and historical conditions.

In urban centres of Istria and Dalmatia continuity of life from the Antiquity was not broken, in contrast to the continental Croatia where urban centres were destroyed during Early Mediaeval migrations. That is why not only their urban but also administrative and religious continuity was broken.

From the 8th to the 12th centuries, during the time of Croatian sovereignty, numerous fortresses and castles were built on the coast. In continental part fortified settlements were built. Through the Middle Ages the latter ones evolved into urban centres and achieved the status of a free city. They developed as trade centres and were fortified with walls and towers. Romanesque and Gothic architecture on the coast was rich and in the interior it was limited on city fortifications, castles and settlements.

On the coast both monumental and modest churches and convents were built from Romanesque to Baroque. They usually combined characteristics of different styles.

In continental Croatia, where Early Christian remains are more scarce, Romanesque religious architecture is sporadic, and only with the founding of free cities Gothic style could flourish.